

Maimonides'in Mantık Anlayışı Üzerine Bir Çözümleme

An Analysis on Maimonides' Conception of Logic

Muhammet Nasih ECE

Doç. Dr. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi, Mantık Anabilim Dalı
Assoc. Prof. Van Yuzuncu Yıl University,
Faculty of Theology, Department of Logic,
Van / Turkey
hermesece2009@hotmail.com

ORCID: 0000-0003-2270-0502

DOI: 10.47424/tasavvur.1175245

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 14 Eylül /September 2022

Kabul Tarihi / Date Accepted: 23 Kasım/November 2022

Yayın Tarihi / Date Published: 31 Aralık/December 2022

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık/ December

Atıf / Citation: Ece, Muhammet Nasih. "Maimonides'in Mantık Anlayışı Üzerine Bir Çözümleme". *Tasavvur - Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 8 / 2 (Aralık 2022): 1429-1459.
<https://doi.org/10.47424/10.47424/tasavvur.1175245>

İntihal: Bu makale, ithenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by ithenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/tasavvur> | [mailto: ilahiyatdergi@nku.edu.tr](mailto:ilahiyatdergi@nku.edu.tr)

Copyright © Published by Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi / Tekirdag Namık Kemal University, Faculty of
Theology, Tekirdag, 59100 Turkey.

CC BY-NC 4.0

Öz

Maimonides'in mantığa dair tek eseri olan *Maḳâle fî şinâ'ati'l-mantık*, terimleri esas alarak bir mantık özeti sunması bakımından ayırıcı bir özelliğe sahiptir. Birçok gerekçeyle buradaki görüşleri açıklama, karşılaştırma ve çözümleme şeklinde bir değerlendirmeye tabi tutan bu makale; mantık felsefesi, mantığa hazırlık, kavramlar, önermeler, kıyas ve beş sanat başlıklarıyla şekillenmiştir. Mantık felsefesinde, felsefe ve bilimlerle olan ilişkisi bağlamında mantığın nasıl bir bilgi türü olduğu ve bilgilerin kesinliği için onun gerekliliği incelenmektedir. Mantığa hazırlık kısmında, ilişkisel var oluş kavramları ve nedensellik teorisi şeklinde iki temel problem ele alınmıştır. Bunlar, mantığın doğrudan problemleri olmayıp, mantığın daha iyi kavranılması için hazırlayıcı konular olarak düşünülmektedir. Kavramlarda beş tümel, kategoriler ve tanım teorisine yer verilmektedir. Önermeler bölümünde niteliği, niceliği, karşı-olum durumları, modalitesi ve döndürme durumlarına göre önermeler ele alınmış ve değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Kıyas kısmında, kıyasın temel kavramları, şekilleri, modları ve çeşitleri yer almaktadır. Beş sanat kısmında ise beş sanat ve ona öncül olabilecek önermeler üzerinde durulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Mantık, mantık felsefesi, kavram, önerme, kıyas.

Abstract

Maḳâle fî şinâ'ati'l-mantık, the only work of Maimonides on logic, has a distinctive feature in point of presenting a logical summary based on terms. This article shaped by titles, which evaluates the opinions here in the form of explanation, comparison and analysis for many reasons; philosophy of logic, preparation for logic, concepts, propositions, comparison and five arts. In the philosophy of logic, it is examined what kind of knowledge logic is in the context of its relationship with philosophy and sciences and its necessity for the certainty of knowledge. In the logic preparation part, two basic problems, namely the concepts of relational existence and the theory of causality, are discussed. These are not direct problems of logic, but are considered as preparatory issues for a better understanding of logic. Five universals, categories and definition theory are included in the concepts. In the propositions section, propositions are discussed and evaluated according to their quality, quantity,

counter-affirmation situations, modality and rotation situations. In the syllogism part, the basic concepts, figures, modes and types of qiyas are included. In the five arts section, the five arts and the propositions that can be precursors are emphasized.

Keywords: Logic, philosophy of logic, concept, proposition, syllogism.

Giriş

Yahudi literatüründe Rabbi Moşe ben Maymon, İslam literatüründe İbn Meymûn olarak bilinen Yahudi düşünür Maimonides, 1135 yılında bugünün İspanya sınırlarında yer alan Kurtuba'da (Cordoba) dünyaya geldi. Arkasında önemli bazı çalışmalar bırakarak 1204 yılında Fustat'ta vefat etti.¹

Felsefî düşüncesinde Aristotelesçi bir yaklaşım sergileyen Maimonides, Fârâbî, İbn Sînâ, Gazzâlî ve İbn Bâcce gibi İslam filozoflarının felsefî ve dinî görüşlerinden yararlanmış ve bu doğrultuda Yahudi anlayışını ciddi anlamda şekillendirmiş bir düşünürdür.² Kuşkusuz onun esas şöhreti, sadece Yahudiler tarafından değil, felsefe ve din ilişkisi bağlamında Hristiyan ve Müslüman düşünürler tarafından da önemsenen *Delâletü'l-hâ'irîn* adlı eserinden kaynaklanmaktadır.³

Çalışmamız açısından onun esas önemi, mantık bilimine dair kaleme almış olduğu *Makâle fî şınâ'ati'l-mantık* (Maimonides' *Treatise on Logic*) adlı eserinden kaynaklanmaktadır.⁴ Çeşitli dillerde çevirisi bulunan bu eser, 1960 yılında Mübahat Türker tarafından neşredilip Türkçeye tercüme edilerek ya-

¹ Mustafa Çağrı, "İbn Meymûn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/194; Yasin Meral, *Yahudi Düşüncesinde İslam Algısı & İbn Meymun (Maimonides) Örneği* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 69-77.

² Atilla Arkan, *İbn Meymûn Felsefesinde Tanrı* (İstanbul: Değişim Yayınları, 2007), 30.

³ Maimonides, *Delâletü'l-hâ'irîn*, çev. Osman Bayder-Özcan Akdağ (Kayseri: Kimlik Yayınevi, 2019). Bu konuda yapılmış çalışma için bk. Özcan Akdağ-Osman Bayder, "Din-Felsefe Uzlaştırması: İslâm Felsefesinin İbn Meymûn'a (Maimonides) Etkisi Üzerine", *Journal of Islamic Research* (182-191), 2019.

⁴ Eserin çevirileri ve basımları gibi kısa tarihsel gelişimi hakkında bilgi için bk. Israel Efros, *Maimonides' Treatise on Logic* (New York: Proceedings of the American Academy for Jewish Research, 1938).

yımlanmıştır.⁵ Yahudi çevrelerde standart bir mantık metni olarak okutulmuş olan bu eserin⁶, bize göre dikkate değer ve aynı zamanda bizi bunu çalışmaya sevk eden üç temel özelliği bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, bu eserin İslam mantık külliyatının bir özeti konumunda olmasıdır. İçerik ve temelleri itibariyle Maimonides'ten önce, özellikle Fârâbî tarafından inşa edilen mantık muhteviyatının özet bir formunu oluşturduğunu söylemek mümkündür.⁷ İkincisi, bu eserde incelenen mantık konularının ansiklopedik bir tarzda ele alınmış olmasıdır. Mantığın temel kavramları tespit edilerek, buna bağlı bir şekilde konular işlenmektedir. Bu anlamda bu eser, İslam felsefesinde erken bir mantık sözlüğü olarak da değerlendirilebilir. Kendisinin ifade ettiği şekilde mantığı öğrenmek isteyenler için kısa ve öz anlatım tarzındaki metinler çokça kaleme alınmıştır. Ancak bu metnin bunlardan farkı, özet anlatım tarzının mantıkta geçen kavramların esas alınarak yapılmış olmasıdır. Üçüncü dikkate değer ayırıcı nokta ise bilinen mantık konularının yanında, beş fasıl gibi mantığa hazırlık denebilecek ve dört neden gibi metafiziksel konuların da bir mantık eserinde yer verilmiş olmasıdır.

Maimonides, bu metninde mantığa dair konuları 14 bölüm olarak ele almaktadır: 1. Konu ve yüklem olarak önermenin unsurları 2. Önermenin niteliği ve niceliği 3. Kendisini meydana getiren parçaların sayısına göre önermeler. 4. Modaliteleriyle birlikte önermelerin karşı-olum ilişkileri 5. Önermelerin döndürmesi 6. Öncüller, sonuç önermesi, orta, büyük ve küçük terim gibi unsurlarıyla kıyas 7. Şekilleri, modları ve çeşitleri itibariyle kıyaslar 8. Kıyasa öncül kabul edilen önermeler ve bunlara dair gerçekleşen beş sanata dayalı kıyas türleri 9. Aristoteles'in dört neden teorisi 10. Beş tümel, kategoriler ve bunlarla bağlantılı tanım teorisi 11. Zat-araz, bilkuvve-bilfiil gibi mantığa başlamadan önce bilinmesi gereken konular 12. Yine mantık eğitiminden önce

⁵ Maimonides, "Maḳāle fî şınâ'atî'l-mantıḳ", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi III*, çev. Mübahat Türker (İstanbul: Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1960).

⁶ Nicholas Rescher, *İslam Mantık Tarihi*, çev. Ahmet Kayacık (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018), 302.

⁷ Maimonides önermenin maddeleri konumunda olan isim ve fiilden bahsederken sadece Fârâbî'nin ismine doğrudan referansta bulunur. Ancak ileride yer yer değineceğimiz şekilde *Maḳāle fî şınâ'atî'l-mantıḳ*'ın baskın kaynağı Fârâbî'nin mantık metnidir. Bu konuda benzer düşünceler için bk. Özcan Akdağ, "Fârâbî'nin İbn Meymûn'a Etkisi: Metin Karşılaştırma", *Bilimname XLIII*, 365-379 (2020/3), 368.

bilinmesi gereken öncelik ve sonralık problemi 13. Önermenin unsurlarından konu ve yüklem maddesi olarak isim ve fiil olan en genel terimler 14. Mantık bilimine genel bir bakış.⁸

Burada ele alınan problemlerden bazıları gerek Maimonides'ten önce gerek sonra mantığın temel konuları olmaktan ziyade, ona hazırlık niteliğinde değerlendirilebilecek konulardır. Örneğin, ilişkisel var oluş kavramları olarak ifade ettiğimiz konular bu çerçevede düşünülebilir. Burada ele alınan dört neden ve bilim sınıflaması gibi konular mantıkla ilişkileri kurulabilse de klasik dönemlerde metafiziğin konusu olarak düşünülmüştür. Maimonides'in sıralama bakımından mantık konularını ele alma tarzı da kendi döneminin mantık metinlerinden farklılıklar arz etmektedir. İşte biz burada onun mantık anlayışını, farklılıkları ve eksiklikleri göz önünde bulundurarak bir sıralama ve sınıflamayla çeşitli açılardan değerlendirmek suretiyle günümüz okuyucusunun ilgisine sunmaya çalışacağız. Değerlendirmeye dair çabamız, ele alınan konuların, bazen mantık bilimi nazarında konumunu ve epistemik durumunu çözümlenmek, bazen ait olduğu Aristotelesçi ve Fârâbîci olarak gördüğümüz paradigmayı belirlemeye çalışmak, bazen de kaynakları olarak gördüğümüz Fârâbî'nin metinleriyle karşılaştırmak şeklinde olacaktır.

A. Mantık Felsefesi (Mantık-Felsefe-Bilim)

Maimonides'in mantık hakkındaki genel görüşleri, *Maqâle fî şınâ'ati'l-mantık*'ın son bölümünde yer almaktadır. Mantık felsefesi olarak nitelendirdiğimiz böylesi bir problemin öncelikle ele alınması gerektiğini düşündüğümüz için bunu öne aldık. Bu tutumumuz, mantık biliminin konularından önce mantığın bizzat kendi neliğine dair bilgilerin öncelikli olduğunu düşünmemizden kaynaklanmaktadır. Herhangi bir bilgi türünün içeriğine girmeden önce onun ne olduğunu ortaya koymak, bütünselliğe dair oluşan merakın cevaplarını kolaylaştıracaktır. Maimonides'in böylesi bir konuyu sona bırakması, söylediklerimizin tam tersini düşündüğünü göstermektedir. Buna göre önce mantık konuları sonra mantığın neliği öğrenilmelidir.

Maimonides, eskiden beri müşterek isim olarak mantığın üç anlamda kullanıldığına değinmektedir. Birincisi, kendileriyle düşünülmüşlerin kavranıl-

⁸ Maimonides, "Maqâle fî şınâ'ati'l-mantık", 61-86.

dığı insana has bir kuvvettir. İnsan bu kuvveyle doğruyu yanlıştan, güzeli çirkinden ayırır. Buna natik kuvvet de denir. Mantıktan anlaşılan ikinci anlam, bizzat insan zihninde bulunan düşünülürlerdir. Buna “iç konuşma” da denmektedir. Üçüncü anlam ise insan zihninde oluşan düşünülürlerin dil aracılığıyla ifade edilmesidir. Buna aynı zamanda “dış konuşma” da denilmiştir.⁹ Mantığın anlamlarına dair aktarılan bu üç türün, İslam mantık metinlerinde ilk olarak Fârâbî tarafından ileri sürüldüğü görülmektedir.¹⁰

Maimonides'e göre Aristoteles tarafından inşa edilen sekiz bölümüyle mantık, içten konuşma hakkında kurallar ortaya koyduğu için kişiyi hatalardan koruyarak doğru yola iletmektedir. Bu anlamda kesin bilgi, mantıkla mümkün olabilmektedir. Daha önce Fârâbî'de görülen mantığın sekiz bölüm veya kitap olarak kabul edilişi, Maimonides tarafından şu şekilde sıralanmaktadır: 1. Kategoriler 2. Önergeler 3. Kıyas 4. Burhan 5. Cedel 6. Hitabet 7. Söfistik 8. Şiir.¹¹ Burada görüldüğü üzere Fârâbî'nin *İsâgûcî*'yi mantığa dâhil etmemesi Maimonides tarafından da kabul görmüştür. Diğer yandan mantık, dış konuşma olarak bütün dillerde geçerli olan kuralları da vermektedir. Bu nedenle mantık sayesinde dillerin farklılığına bakılmaksızın konuşulanlar, epistemik anlamda istikametini bulmaktadır. Böylelikle mantık, iç ile dışın veya zihin ile dilin doğru ve tutarlı olmasını sağlamaktadır.¹² Bu çerçevede Maimonides, mantığın akıl ile olan ilişkisini, nahiv bilgisinin dil ile olan ilişkisine benzeterek, mantığı bir yöntem/alet bilim olarak düşünmektedir.¹³ Bu yaklaşım, Aristoteles, Peripatetikler ve Fârâbî'nin tutumuyla çok yakın benzerlik taşımaktadır. Maimonides mantığı bir yöntem olarak düşündüğü için yapmış olduğu bilimler sınıflamasına mantığı dâhil etmez. Çünkü ona göre mantık bütün bilimlerin veya sanatların yöntemini vermektedir ve bu nedenle

⁹ Maimonides, “Maḳāle fî şınâ'ati'l-mantık”, 84.

¹⁰ Fârâbî, “et-Tavḫia evi'r-risâletu'l-leti şaddere biha'l-mantık”, *Mantığa Giriş Risâleleri*, çev. Yaşar Aydınli, (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018), 24. Ayrıca bk. Muhammet Nasih Ece, “Fârâbî'de Mantık Bilimine İlişkin Bazı Temel Meseleler”, *Bilimname XXXVII*, 629-660 (2019/1), 632-633.

¹¹ Fârâbî de mantığı sekiz bölüm olarak düşünmüştür. Bunun için bk. Fârâbî, “İḥşâ'ü'l-'ulûm”, *Mantığa Giriş Risâleleri*, çev. Yaşar Aydınli (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018), 110-112; Maimonides, “Maḳāle fî şınâ'ati'l-mantık”, 76-77.

¹² Maimonides, “Maḳāle fî şınâ'ati'l-mantık”, 84.

¹³ Maimonides, “Maḳāle fî şınâ'ati'l-mantık”, 84.

bir şeyin yöntemi olan, o şeyden bir parça sayılamaz.¹⁴ Bu nedenle de mantık, felsefenin bir disiplini olarak düşünülmemelidir.

Mantığın mahiyetine dair bu kısa bilgilere dayanarak bazı değerlendirmeler yapmakta fayda vardır. Öncelikle mantığın anlamları, tanımı, bölümleri, bütün dillerde geçerli oluşu, mantığın akıl ile ilişkisinde gramere benzetilmesi ve mantığın bir yöntem olarak düşünülmesi gibi konularda geliştirilen yaklaşım, Fârâbî'nin metinlerinden istifade edildiğini göstermektedir. Bununla birlikte mantığın sadece zihinsel değil, dilsel kuralları belirlediği ve mantığın konumuna dair "yöntem olanın parça olamayacağı" gibi düşünceler özgün gibi görünmektedir. Birinci görüş olan dilin mantığa bağlı olması gerektiği düşüncesi, dil-mantık ilişkileri yaklaşımında mantığın temel alınması açısından değerlidir. Böylelikle hem mantığın evrensel gerçekliği hem de tüm alanlar için esas oluşu vurgulanmış olmaktadır. İkinci görüş olan "bir yapının yöntemi olanın onun parçası olamayacağı" savı da mantığa bir konum belirlemek açısından önemlidir. Bu düşünceyle mantığın sadece felsefenin bir parçası ve hem yöntem hem de parçası olarak kabul edilen yaklaşımlar dışarıda tutmuş olmaktadır. Böylelikle İslam felsefesinde oluşan tartışmalarda İbn Sînâ'nın tutumu değil de Fârâbî'nin tutumu tercih edilmiştir. Burada dikkat çekici bir husus da Maimonides'in Fârâbî'den alıntılı olduğunu düşündüğümüz mantıktan anlaşılın üç anlama dairdir. O, burada birinci anlam üzerinde durmayarak sonraki iki anlama odaklanmaktadır. İkinci ve üçüncü anlama dair söyledikleri, mantığı bu ikisiyle sınırlaması anlamına gelir ki, bu zihin ve dilde varlık kazanan anlamlardır. Dolayısıyla birinci anlam olarak sunulan "düşünürlüğün kavranıldığı kuvve", her ne kadar mantık kelimesinden anlaşılabilir da mantık biliminin sahasına girmediğini göstermektedir. Bu yaklaşım, Fârâbî ve daha sonrakilerin birinci ve ikinci düşünürlük teorisi bağlamında mantığın konusu hakkında ileri sürdükleri düşüncelerle uyumlu görünmektedir. Sonuç olarak Maimonides'in kabul ettiği ilk anlamı, mantığın varlık bulduğu zemin, diğer iki anlamı ise zihin ve dil olarak mantığın varlık sahası olarak görmek mümkündür.

Maimonides'e göre felsefe adı da eşsesli olarak hem burhan sanatı hem de bilimler için kullanılır. Bu anlamda felsefe, ilmî ve amelî felsefe olmak üzere

¹⁴ Maimonides, "Maḳāle fî şinâ'ati'l-mantıḳ", 85.

re iki kısma ayrılır. İlmî felsefe de matematiksel ilimler, doğa ilimleri ve ilahî ilimler olarak ayrılır.¹⁵ Bu, Aristoteles'in teorik bilimler tasnifiyle aynıdır.¹⁶ Amelî ilimler de dört kısma ayrılır. Bunlar; bireyin kendi yönetimi, evin yönetimi, şehrin yönetimi ve devletin yönetimidir.¹⁷

Maimonides'in bilimler tasnifine bakılırsa felsefe ve bilimler birbirinden farklı düşünülmemiştir. Mantık ise felsefeye veya tüm felsefî bilimlere bir yöntem olarak görülmüştür. Mantığın yöntem olarak fonksiyonu ise hem iç konuşma olarak düşüncede hem de düşüncenin dile getirildiği dilsel düzeyde doğruyu bulmaya çalışmasıdır. Bu nedenle onun nazarında mantığın tüm bilimler için kaçınılmaz olduğu açıktır. Yukarıda değindiğimiz gibi mantığın bir yöntem bilim mi, felsefenin bir parçası mı, yoksa her ikisi mi gibi düşünülecek alternatifler arasında Fârâbîci bir yaklaşımla salt yöntemden yana tavır sergilenmektedir. Bu, Aristoteles ve Aristotelesçilerin tutumuyla da uyumludur.

B. Mantığa Hazırlık Konuları

Bazı konular vardır ki, mantığın doğrudan konuları olarak düşünülemez, ancak bu konular bilinmeden mantığın kavram ve problemlerinin anlaşılması zorlaşmaktadır. Daha önce Fârâbî ve İbn Bâcce'de gördüğümüz bu türden konuların ele alınması, Maimonides tarafından da dikkate alınmıştır. Bu nedenle ele alınan bu türden bazı problemleri mantık dışı görmek yerine, mantığa hazırlık başlığı altında incelemeyi uygun gördük. Onun isimlendirmedeği bu konuları da "ilişkisel var oluş biçimleri" ve "nedensellik teorisi" şeklinde iki alt başlık altında ele almaya çalışacağız.

1. İlişkisel Varoluş Biçimleri/Kavramları

İlişkisel var oluş biçimlerinden kastımız, varlığı tanımlamada birbirini gerektiren kavramlardır. Bunlar ilişkisel tarzda varlık gösteren kavramlar oldukları için mantığı yakından ilgilendirmektedir. Bu nedenle de mantığa hazırlık olarak öğrenilmesinde fayda vardır.

¹⁵ Maimonides, "Maḳāle fî şınâ'ati'l-mantık", 85.

¹⁶ Aristoteles, *Metafizik*, çev. Ahmet Arslan (İstanbul: Sosyal Yayınları, 1996), 296, (1026a 18).

¹⁷ Maimonides, "Maḳāle fî şınâ'ati'l-mantık", 85.

a. Özsel/Zatî ve İlintisel/Arazî: Bir şeyde daima bulunan kısım veya onusuz olunmayan şey özselidir. Canlının boğazlandığında ölmesinin gerekmesi böyledir. Bir şeyde bir şeyin sık bulunması için de özsel ifadesi kullanılır. Kışın soğuk, yazın sıcak olması gibi. Bir şeyin bir şeyle olan ilişkisi seyrek gerçekleşiyorsa buna da ilintisel denir. Bir maksatla gelişmeyen işler böyledir. Kişinin tarım için toprağı kazması sonucunda hazineye denk gelinmesi gibi.

b. Bilfiil ve Bilkuvve: Bir şeyin bir şeyle nitelendiğı anda bu niteliğın olmasına bilfiil denir. Demir parçasının kılıca dönüştürülmüş hali bilfiildir. Niteliğın kabul edilebilirliğı olduğı halde řu anda olmaması ise bilkuvedir. Bir demir parçasına kılıç denilmesi veya yeni doğan bir çocuk için yazar denilmesi böyledir.

c. Zıtlar: Bir konuda iki nitelikten birinin var olmasıyla diğeri yokluğunu gerektiren durumlar zıtlık denilen gerçekliğı var eder. Sıcaklık-soğukluk, yaşlık-kuruluk, sayılarda teklik-çiftlik böyledir.

d. Varlık/Meleke ve Yokluk: İki şeyin aynı anda bir konuda bulunmalarının mümkün olmamasıdır. Bulunmasına varlık, bulunmamasına da yokluk denir. Gözün görmesi varlık iken görmemesi ise yokluktur. Bilgi-bilgisizlik, zenginlik-fakirlik, dişli-dişsiz olmak böyledir. Bunlar bir konuda aynı anda bir araya gelemezler. Maimonides'e göre bu türden kavramların zıtlardan farkı, bir şeyin tabiatında var olmasıyla alakalıdır. Bir şeyin tabiatına zıtlıklardan biri teorik olarak yüklenebilir, ancak varlık-yokluk yüklenemez. Örneğın duvar için bilgili ve bilgisiz zıtlıkları yüklenemez. Çünkü onun tabiatı için bilgili-bilgisizlik bir varlık ve yokluk meselesi değildir. Bu durumda bu kavram çiftinin zıtlardan farkı, gerçekliğı gerektirmesidir.

e. Görelilik/İzafet: Bazı terimler vardır ki, kullanıldıklarında onların anlaşılması için başka terimlere ihtiyaç duyulmaz. Demir, bakır, yemek gibi. Bazı terimler de ancak başka terimlerin zikredilmesi veya var sayılmasıyla anlaşılabilirler. İşte bu türden terimler arasında görelilik söz konudur. Uzunluk ve kısalık böyledir. Biri olmadan diğeri tasavvur edilmesi imkânsızdır. Alt-üst, yarım-tam, önce-sonra, eşit, ortak, arkadaş, baba-oğul gibi kavramlar birbirine göreli kavramlardır.

f. Öncelik-Sonralık: Maimonides aslında görelikte yer alan öncelik-sonralık meselesini ayrı bir şekilde ele alıp bunun türleri üzerinde durmaya çalışmaktadır. Buna göre bir şeyin bir şeyden beş açıdan bir önceliğı

bulunmaktadır. Birincisi olan zamanca öncelik, bir şeyin bir şeyden önceliğinin zaman bakımından olmasıdır. Hz. Musa'nın Hz. İsa'dan önce dünyaya gelmesi gibi. İkincisi olan tabiat bakımından öncelik, bir şeyin tabiat olarak bir şeyden önce olmasıdır. "Canlılığın" "insanlıktan" önce gelmesi gibi. Canlılık olmadan insanlık olmaz, ama insanlık olmadan da canlılık olabilir. Bu nedenle canlılığın tabiat bakımından bir önceliği vardır. Üçüncüsü, rütbe bakımından bir önceliktir. Hükümdara iki kişiden birinin daha yakın olması böyledir. Dördüncü olan şeref bakımından öncelik, bir tek tür içinde veya ayrı türlerde bulunan iki şeyden birinin diğerine göre daha tam veya bütün olmasıdır. İki doktordan birinin diğerinden daha yetenekli olması böyledir. Bilgin birinin oyuncudan önce gelmesi de böyledir. Beşincisi olan sebep bakımından öncelik ise birlikte olan iki şeyden birinin diğerinin sebebi olması açısından önce olmasıdır. Güneşin gündüzden önce olması böyledir. Maimonides öncelik meselesiyle bağlantılı olan bazı kavramlara da değinmektedir. Buna göre "eş zamanlılık", iki şeyin aynı anda olması demektir. "Eş mekânlılık", iki şeyin aynı mekânda olmasına denir. "Eş sıralılık", iki şeyin belli bir başlangıçtan uzaklıklarının aynı olmasıdır. "Eş tabiatlılık" ise varlıkların birbirini karşılıklı olarak gerektirmesi ve birinin diğerinin mutlak sebebi olmayan iki şey için kullanılır. İki kat ve yarım böyledir. İki görelinin de durumu böyledir.¹⁸

İlişkisel var oluş kavramları, Fârâbî ve İbn Bâcce'de mantığa hazırlık çerçevesinde düşünülmesi gereken konular olarak alınmış ve beş fasıl olarak isimlendirilmiştir. Bunlar; teknik terimler, tasdik türleri, özsellik-ilintisellik, öncelik-sonralık ve delalet lafızlarıdır. Görüldüğü üzere Maimonides sayılanları olduğu gibi almamış, bazı yeni kavramlar eklemiş ve bazılarını da çıkarmıştır. O, bunlardan teknik lafızlara, tasdik türlerine ve delalet lafızlarına hiç değinmez, bunların yerine metafiziksel olarak düşünülebilecek bilfiil-bilkuvve kavram çifti ile Fârâbî ve İbn Bâcce'de kategorilere ilişkin eklentiler olarak düşünülen görelilik ve zıtları almıştır.¹⁹

¹⁸ Maimonides, "Maḳāle fî şinâ'ati'l-mantıḳ", 77-81.

¹⁹ Fârâbî, "el-Fuṣūlü'l-ḥamse", *Mantıḳa Giriş Risaleleri*, çev. Yaşar Aydın (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018), 34-56; İbn Bâcce, "Te'âlîḳ 'alâ fuṣūli'l-ḥamse li'l-Fârâbî", *Te'âlîḳ İbn Bâcce 'alâ mantıḳi'l-Fârâbî*, thk. Macit Fahrî (Beyrut: Dâru'l-Meşriḳ, 1994), 64-72. Ayrıca bk.

Bu farklı tutum hakkında bir değerlendirmede bulunacak olursak, öncelikle revizyon bağlamında Maimonides'in tavrının daha isabetli olduğunu söyleyebiliriz. Örneğin bunlardan teknik alana ilişkin terimler, bir ilişkisel durumu ifade etmek yerine, eğitim açısından farklı boyutlarda kullanılan bir kavramın teknik sahasını dikkate almak açısından önem arz etmekte ve dolayısıyla burada mantıksal bir gerektirme söz konusu değildir. Tasdik türleri kuşkusuz mantığın temel konularına başlamadan önce bilinmesinde yarar olsa da ilişkisel durumlara dair değildir. Delalet lafızları ise benzer şekilde ilişkisel kavramları var etmekten ziyade daha çok mantığın iç konuları olarak görülmelidir. Nitekim klasik mantık kitaplarında önermelerden önce bunlar ele alınmaktadır. Bu perspektifle bunların yerine bilfiil-bilkuvve, görelî ve zıt kavramların alınmış olması daha isabetli görünmektedir. Maimonides'in bu tutumu, Fârâbî'den okuduklarını olduğu gibi aktarmadığını göstermesi açısından da dikkate değerdir.

2. Mantık ve Nedensellik

Mantık kitaplarında yer verilmeyen Aristoteles'in dört neden teorisinin Maimonides tarafından bir mantık kitabında ele alınmış olması dikkat çekicidir.²⁰

Madde, fail, formel ve amaç olmak üzere varlıkların temelde dört nedeni bulunmaktadır.²¹ Yapay varlıklarda, örneğin bunu bir sandalyede düşünecek olursak tahta maddî, doğramacı fail, bilinen şekil formel ve üzerinde oturulması onun amaç nedenidir. Bu nedenler, yapay şeylerde çok açık olarak görülmektedir. Doğal varlıklara gelince, burada durumun farklılaştığına dikkat çeken Maimonides'e göre, bu nedenleri doğal varlıklarda aynen aramak gerekir, ancak formel nedeni, burada yapay varlıklarda olduğu gibi şekle değil, o varlığı veya türü meydana getiren ve onu ayakta tutan şey için düşünmek gerekir. Burada eğer form kaldırılırsa söz konusu varlık kendisi olmaktan çıkar ve başka bir şeye dönüşür. Örneğin insanın maddesi "canlılık", formu

Muhammet Nasih Ece, *İbn Bâcce Mantığı ve Fârâbî Bağlantıları* (Konya: Çizgi Kitapevi, 2018), 67-90.

²⁰ Dört neden için bk. Aristoteles, *Fizik*, çev. Saffet Babür (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012), 61-63.

²¹ Maimonides, *Delâletü'l-hâ'irîn*, 184.

“natık/düşünen kuvvet”, amacı “düşünümleri idrak etmek”, fail nedeni ise ona form veren, yani “natık kuvveti veren Tanrı’dır”.²²

Dört neden teorisinin mantık kitaplarında ele alınmadığı bilinmektedir. Bize göre bunun burada incelenmesinin gerekçesi, dile getirilmemiş olsa da, Maimonides’in zihninde mantık ve nedensellik ilişkisinin özelliğiyle alakalıdır. O, dört nedeni yapay varlıklarda örnekleriyle açıkladıktan sonra, doğal varlıklar bağlamında insanın nedenlerinden formel ve amaç olanlara dikkat çekmektedir. İnsan formu natık kuvvet, yani mantıksal düşünebilme potansiyeli, amacı ise düşünümleri (ma’kulât) idrak etmesidir. Buna göre insanın formu veya formel nedeni, insanı insan yapan ve insanın onsuz olamayacağı mantıksal gerçekliktir. İnsan, formuyla kendi özünü var eden düşünümleri idrak etmekte ve amacıyla da bilgileri üretmektedir. Onun formu düşünümleri düşünebilmesi, amacı ise bunları idrak edip bundan yeni bilgiler üretmesidir. Formel neden mantığın var olma zemini, amaç neden ise mantıksallığın gerçekleşmesi olarak da düşünülebilir. Böylelikle dört neden teorisinin, formel ve amaç neden üzerinden mantıksal olgu ve oluşumla bağlantısı kurularak bir mantık metninde neden bu konunun ele alındığının cevabı bulunmuş olur. Buna göre mantıksallık, insanın formu ve bununla bağlantılı oluşan mantıksal kurullarla bilginin üretimi de amaç nedeni olmaktadır. Bu durumda insan ekseninde formel ve amaç nedenlerini ortaya koymadan ondan bahsetmek mümkün değildir. Çünkü bunlar insanın esas var edici nedenleridir. Böyle bir yaklaşım, mantıksal gerçekliğin kaynağını göstermesi açısından da önemlidir. Dolayısıyla bu açıklamalar ışığında mantığın insanın bizzat kendisi olduğu söylenebilir.

C. Kavram

Kavramlar başlığı altında beş tümel kavramları, kategorileri ve beş tümele göre yapılan tanım ve betim konusunu ele alacağız.

1. Beş tümel

Beş tümel; tür, cins, ayırım, hassa ve genel ilinti olarak sayılmaktadır. Maimonides’in anlatımıyla tür, birçok şahıs hakkında geçerli olan ve onları ayakta tutan niteliğin zihinde düşünülmesidir. Cins, en az iki tür hakkında geçerli

²² Maimonides, “Maqâle fi şınâ’ati’l-mantık”, 73-74; *Delâletü’l-hâ’irîn*, 50.

olan ve onları ayakta tutan tümeldir. Ayrım, bir türü başka bir türden ayıran ve onu ayakta tutan tümeldir. Hassa, türün fertleri için geçerli olan, ama onları ayakta tutmayan tümeldir. Genel ilinti ise bir türün şahıslarının çoğunluğu veya azınlığı hakkında geçerli olan tümeldir.²³

Örneğin “insan” türdür. Çünkü Zeyd, Amr ve diğer şahıslar hakkında geçerlidir. “İnsan”, “at”, ve “tavşancılıkuşu” için canlılık cinstir. “Düşünmek” insan için ayrımdır. Çünkü insan onunla hem cinslerinden ayrılır hem de belirginleşir. “Gülmek” insanın hassasıdır. Çünkü insanı ayakta tutan bir özellik değildir ve başka türlerde de bulunmaz. Bedenin dik oluşu, göğüsler, tırnak biçimi insana özgü oldukları ve insanın özünü oluşturmadıkları için hassadan sayılırlar. Genel ilinti/arazı amm ise Maimonides’e göre türden daha genel bulunan tümel kavramdır. İnsanın hareket edebilirliği ve siyah olması gibi. Çünkü hareket ve siyah olmak insandan daha geneldir. Bunlar insan dışında da bulunur. İlinti, ayrılmayan ve ayrılan şeklinde iki kısma ayrılır. Siyahlığın ziftten, beyazlığın kardan ve ısının ateşten ayrılmaması, konuda daima bulunan ilintilerdir. Demirde ve taşa ısının olması, Zeyd’in oturması ve kalkması ise ayrılan ilintilerdir.²⁴

Cins ve tür, daima birlikte var oldukları için bir kavrama uygulandıklarında durumları değişkenlik gösterebilmektedir. Bu değişkenlik durumunu izah etmek için Maimonides altı ara kavram kullanmaktadır: “Yüksek cins”, “sonuncu tür”, “ortalama cins”, “ortalama tür”, “bölünen cins” ve “bölünen tür”. Yüksek cins, üstünde başka bir tümelin olmadığı mutlak cinstir. Cevher gibi. Sonuncu tür, tür denilmeyi hak eden kavramın özel olarak daha fazla bölünememesidir. “İnsan” ve “at” gibi. Ortalama cins ve ortalama tür, arada oldukları için duruma göre değişebilen kavramlar için kullanılır. “Canlılık” böyledir. Üstündekine göre tür, altındakine göre cinstir. Bölünen cins ve bölünen tür aynı anlamda kullanılır. Beslenen cismin canlıya ve bitkiye bölünmesi gibi.²⁵ Beş tümele dair burada dile getirilenlerin Fârâbî’nin bu konudaki düşüncelerinin dar bir özeti olduğunu söyleyebiliriz.²⁶

²³ Maimonides, “Maḳāle fî şınâ’ati’l-mantıḳ”, 75.

²⁴ Maimonides, “Maḳāle fî şınâ’ati’l-mantıḳ”, 75.

²⁵ Maimonides, “Maḳāle fî şınâ’ati’l-mantıḳ”, 76.

²⁶ Fârâbî, “et-Tavḥia evî’r-risâletu’l-leti şaddere biha’l-mantıḳ”, 27-28.

2. Kategoriler

Aristoteles'e dayanarak on kategoriye kabul eden Maimonides, burada ayrıntıya girmeksizin onları üstün cinsler olarak saymakla yetinir: 1. Töz 2. Nicelik 3. Nitelik 4. Görelilik 5. Zaman 6. Mekân 7. Sahiplik 8. Durum 9. Etki 10. Edilgi. Birincisi töz, geri kalan dokuzu ise ilintisel durumları ifade eder.²⁷ Maimonides, kategorileri kapsayan ve izah eden Aristoteles'in *Kategoriler* kitabını aynı zamanda mantık kitaplarının birincisi olarak kabul eder.²⁸

3. Tanım ve Betim

Tanım ve betim, beş tümele göre yapılır. Buna göre bir tür, cinsi ve ayrımı alınarak açıklanırsa bu tanım/had olur. Eğer açıklaması yapılacak kavramın cins ve özelliklerinden (hasa ve ilinti) biriyle yapılırsa buna da betim/resm denir. Örneğin insan için "*İnsan düşünen canlıdır*" dendiğinde cins ve ayırmadan yapıldığı için bu bir tanım olur. Maimonides tanıma farklı bir örnek daha vermektedir: "*İnsan düşünen ve ölen bir canlıdır*". Burada "ölmek" kavramı, ona göre insanı meleklerden ayıran sonuncu tür olmaktadır. Eğer insan, "*İnsan göğsü geniş canlı veya boyu dik canlıdır*" şeklinde açıklanırsa bu da betim olur.²⁹

Görüldüğü üzere Maimonides, klasik mantık metinlerinde tam tanım, eksik tanım, tam betim ve eksik betim şeklindeki tanım türlerinden, tam ve eksik kısımlarına girmeksizin, sadece tanım ve betim ayrımı yapmaktadır. Özet tarzında bir metinden beklenen, detaylara girilmemesi olsa da bu konuda olduğu gibi tamamlayıcı parçalardan bazılarını değinmemek suretiyle kısaltma yapmanın öğretim açısından bir yararı olmaz. Çünkü bu türden kısaltmalar, yapının unsurlarını yok saymak anlamına geldiği için konunun anlaşılmasını zorlaştırmaktadır. Örneğin yakın cins ve yakın ayırmadan yapılan bir tanımdan bahsetmek mantıksal olarak uzak cins ve ayırımları da akla getirecek ve buna dair sorular oluşacaktır.

D. Önerme

²⁷ Aristoteles'in kategorileri için bk. Aristoteles, *Kategoriler*, çev. Saffet Babür (Ankara: İmge Kitabevi, 2014), 1b 25-26.

²⁸ Maimonides, "Maḳāle fī šinā'atī'l-mantıḳ", 76.

²⁹ Maimonides, "Maḳāle fī šinā'atī'l-mantıḳ", 77.

Maimonides önermeyi, haber veren ile haber verilenden, yani konu ile yüklemden oluşmuş, kesin olan (cezimli söz) sözün bütünü şeklinde tanımlamaktadır. Burada literal olarak sözlerin çokluğu önermenin unsur sayısını değiştirmemektedir. Önerme daima konu ve yüklemden meydana gelmektedir. Örneğin “*Amr'ın evinde oturmuş olan Basralı Zeyd, onun oğlu Mısırlı Ebu Bekir'i öldürdü*”. “*Amr'ın evinde oturmuş olan Basralı Zeyd*” konu, “*onun oğlu Mısırlı Ebu Bekir' i öldürdü*” kısmı ise yüklemdir. Bu durum, olumlu veya olumsuz olsun önermede bir farklılığa neden olmamaktadır.³⁰

1. Önermenin Niteliği

Maimonides önermenin niteliğini, genel olarak sadece olumlu ve olumsuz şeklinde alır. Bu nedenle ayrıntılı boyutları veya karışık kısımları diyebileceğimiz belirsiz/madûle ve yokluklu/ademî önermelere değinmez. Buna göre olumlu önerme, bir şeyin bir şey hakkında olumlanmasıdır. “*Zeyd bilgindir*” gibi. Olumsuz önerme ise bir şeyin bir şey hakkında olumsuzlanmasıdır. “*Zeyd bilgindir değil*” gibi.³¹

2. Önermenin Niceliği

Maimonides niceliği bakımından önermeleri altı kısma ayırır. 1. Tümel Olumlu: Yüklem konunun tamamı hakkında olumlanmasıdır. “*Bütün insanlar canlıdır*” gibi. 2. Tümel Olumsuz: Yüklem konunun tamamı hakkında olumsuzlanmasıdır. “*Hiçbir insan taş değildir*” gibi. 3. Tikel olumlu: Yüklem konunun bir kısmına dair olumlanmasıdır. “*Bazı insanlar yazıcıdır*” gibi. 4. Tikel Olumsuz: Yüklem konunun bir kısmını olumsuzlamasıdır. “*Her insan yazıcı değildir*” veya “*Bazı insanlar yazıcı değildir*” gibi. Bu dört önerme türü, Maimonides'e göre dört niceleyici ifadeyle ortaya çıkmaktadır: “*Bütün*”, “*Hiçbir*”, “*Bazı*” ve “*Her ... değil*”. Görüldüğü gibi bu dört nicelik edatına göre dört nicel önerme ortaya çıkmaktadır. 5. Niceliği Belirsiz/Mühmele Önerme: Eğer önermenin konusunda, “*İnsan canlıdır*” ve “*İnsan yazıcıdır*” gibi hiçbir niceleyici bulunmazsa buna da niceliği belirsiz önerme denir. Maimonides niceliği belirsiz önermelerin modal durumlarına bakmadan genel anlayış gereği onları tikeller hükmünde düşünmektedir. 6. Tekil/Şahsî Önerme:

³⁰ Maimonides, “*Makâle fi şinâ'ati'l-mantık*”, 62.

³¹ Maimonides, “*Makâle fi şinâ'ati'l-mantık*”, 62-63.

Olumlu veya olumsuz olsun önermenin konusu tek bir fert ise bu önerme türüne tekil önerme denir. “*Zeyd canlıdır*”, “*Amr yazıcıdır*” ve “*Bekr bilgindir*” gibi.³²

Sayılanlardan dört nicelik ve iki nitelik bulunmaktadır. Nitelikler niceliklere uygulandığında aslında sekiz tür nicelik önermesi ortaya çıkmaktadır. Belirsizlerin tikel ve tekilin de tümel hükmünde düşünülmesinden dolayı Maimonides, potansiyel olarak belirsiz ve tekil türlerini saymamıştır. Nihai kullanımı olanlar, dört belirli önerme olanlardır. Bunlar da tümel olumlu, tümel olumsuz, tikel olumlu ve tikel olumsuzdur.

3. Dilsel Parçalarına Göre Önergeler

Maimonides bu açıdan önermeleri iki kısma ayırır. Birincisi ikili/sünâî önermeler, yüklemi bir fiil olan veya fiil ile konunun birleşmesi şeklinde gerçekleşen önermelerdir. “*Zeyd ayaktadır*” gibi. Buna ikili denilmesinin sebebi, önermenin oluşması için konu ve yüklem dışında üçüncü bir unsura ihtiyaç duyulmamasıdır. Maimonides'in burada konu ve yüklem dışında dediği şey varlık bildiren fiillerdir. Bu durumda O, üçlü/sülâsî önermelerin varlığını üçüncü bir unsurun daha olması gerektiğine bağlar ki, bu varlık bildiren fiillerdir (idi, olacaktı, oldu) ve bu fiiller üç zamandan birine delalet eder. “*Zeyd şimdi ayaktadır*”, “*Zeyd ayakta idi*” ve “*Zeyd ayakta olacaktır*” gibi önermeler üçlü önermelerdir. Bu durumda Maimonides'e göre üçlü önermeler, varlık bildiren fiillerden biriyle belirli üç zamandan birinin gösterildiği önermeler olmaktadır.³³

Burada iki hususa dikkat çekilmesinde fayda vardır. Birincisi, klasik Arapça mantık kitaplarının çoğunda yer alan bu konu, mantıktan ziyade bir dil problemi olarak görülmeli ve ayrıca mantığın yazıldığı dil olarak Arapçayı ilgilendirmektedir. İkincisi ise Maimonides'in üçlü önermeleri varlık fiiliyle birlikte belirli üç zamandan birinin kendisine ilişmesi şeklinde düşünmesidir. Onun üçlü önermeler için ileri sürdüğü bu ayrımları diğer klasik mantık metinlerinde görmek mümkün değildir. Burada ikili önermeler, iki isimden olu-

³² Maimonides, “*Maḳāle fī ṣınâ'atī'l-mantıḳ*”, 62-64.

³³ Maimonides, “*Maḳāle fī ṣınâ'atī'l-mantıḳ*”, 64-65.

şanlar için, üçlü önermeler ise bunlara bir varlık fiilinin daha bitişmiş hali için kullanılır.

4. Önermenin Modalitesi

Maimonides'e göre, önermede yüklemnin konu hakkındaki varlığına; "mümkün", "imkânsız", "muhtemel", "kaçınılmaz", "vacip", "zorunlu", "güzel", "çirkin", "gerekli" vb. ifadeler ilişebilir. İşte konu ve yüklemi birleştiren bu gibi ifadelerin yer aldığı önermelere modal önermeler denir. "*İnsan mümkün olarak yazardır*", "*Bütün insanlar zorunlu olarak canlıdır*", "*Zeyd'in bilmesi gerekir*", "*İnsan çirkindir*" gibi.³⁴

Maimonides, modal ifadelerin çokluğuna değinse de başka bir yerde modal ifadeleri kullanmaksızın maddesi itibariyle modaliteleri mutlak olarak üç kısma indirgemektedir. Bunlar zorunlu, mümkün ve imkânsızdır. Örneğin "*Bütün insanlar canlıdır*" önermesi zorunludur. "*Bütün İnsanlar yazardır*" önermesi mümkündür. "*Bütün insanlar uçan varlıklardır*" önermesi de imkânsızdır. Üçlü tasniften sonra modaliteleri çözümlemeye çalışan Maimonides'e göre, zorunlu ve imkânsız aynı cinsten oldukları için her ikisine kaçınılmaz/izdirârî denilmektedir. Zorunlu ve imkânsız kaçınılmaz oluşlarında birleştiren Maimonides, bu sefer de mümkünde bir ayrılmaya gider. Bu, gerçek mümkün ve mutlak ayrımıdır. Ona göre doğduğu zaman "*Zeyd yazıcıdır*" denirse bu gerçek mümkün olur. Eğer gerçekte yazıcı olan birisi için örneğin, "*Ebu İshak yazıcıdır*" denirse bu mümkün değil, gerçekte olduğu için mutlak veya varlık bildiren önerme olur. Gerçekleşme ihtimali olup da henüz gerçekleşmemiş önerme gerçek mümkün iken, bilfiil varlık gösteren önerme ise mutlak önerme olur. Burada imkân kalkmıştır artık. Bu nedenle Maimonides mutlakı, zorunluya benzetmektedir.³⁵

Önermelerin modalitesinde, Maimonides'in modal ifadelerin çokluğuna değinmesi, mümkün önermelerin gerçekleşmiş olanını mutlak olarak ifade etmesi ve aynı zamanda mutlak olanları mümkünün cinsinden sayması Fârâbî'nin bu konudaki yaklaşımını yansıtmaktadır.³⁶ İndirgeme sonrasında önermeleri kesin olarak zorunlu, imkânsız ve mümkün olarak sınıflandırması

³⁴ Maimonides, "Makâle fî şınâ'ati'l-mantık", 65.

³⁵ Maimonides, "Makâle fî şınâ'ati'l-mantık", 66.

³⁶ Fârâbî, *Kitâbü'l-İbâre*, nşr. Mübahat Türkel-Küyel (Ankara: AKM Yayını, 1990), 62-63.

da İbn Sînâ'nın genel tasnifiyle uyuşmaktadır.³⁷ Mutlakı imkândan çıkarıp zorunlu önerme gibi düşünmesi İbn Bâcce'yi hatırlatırken,³⁸ zorunlu ve imkânsız bir başlıkta birleştirmesi ve aynı zamanda mutlakı zorunluya benzetmesi de İbn Rüşd'ün yaklaşımını andırmaktadır.³⁹ Bu tespitlerimiz, modalite konusunda Maimonides'in mantık birikiminin sanıldığı gibi sadece Fârâbî'ye bağlı olmadığına, diğer İslam filozoflarından da okumalar yaptığına veya okumasının Fârâbî ile sınırlı olmadığına işaret etmektedir.

5. Önergelerin Karşı-Olum İlişkileri

Maimonides önergelerin karşı-olum durumlarını, iki önermenin konu ve yüklemnin aynı olmasıyla birlikte birinin olumlu, diğerinin ise olumsuz olması şeklinde izah eder. "*İnsan yazıcıdır*" ve "*İnsan yazıcı değildir*" önergeleri bir karşı-oluma sahiptirler. Önergelerde karşı-olum durumları, hem önermenin niteliği hem de niceliği üzerinden gerçekleşmektedir. Maimonides bu durumda üç karşı-olum şekline bahseder. Eğer karşı-olum, tümel nicelikli önergeler arasında olursa bu ilişkiye iki zıt önerme veya zıtlar ilişkisi denir. "*Bütün insanlar canlıdır*" ve "*Hiçbir insan canlı değildir*" önergelerinin ilişkisi bu şekildedir. Eğer karşı-olum tikel niceleyici önergeler arasında olursa buna da alt zıtlık denir. "*Bazı insanlar yazıcıdır*" ve "*Bazı insanlar yazıcı değildir*" gibi. Eğer olumlu ve olumsuz önergelerden birine tümel, diğerine tikel niceleyici ilişirse buna da çelişik önergeler denir. Bunlardan birincisi, tümel olumlu ile tikel olumsuz arasında gerçekleşir. "*Bütün insanlar canlıdır*" ve "*Her insan canlı değildir*" gibi. İkincisi ise tümel olumsuz ile tikel olumlu arasında gerçekleşir. "*Hiçbir insan uçucu değildir*" ve "*Bazı insanlar uçucudur*" gibi.⁴⁰

Maimonides'in karşı-olum tasnifinde en dikkat çekici nokta, İbn Sînâcı gelenekte kabul edilen, tümel olumlu ile tikel olumlu ve tümel olumsuz ile tikel olumsuz arasında gerçekleştiği kabul edilen ve altıklık denilen ilişkinin yer almamasıdır. Maimonides'in tasnifinde altıklığın olmaması, Aristoteles ve

³⁷ İbn Sînâ, *İşaretler ve Tembihler*, çev. Ali Durusoy-Muhittin Macit-Ekrem Demirli (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2005), 30.

³⁸ İbn Bâcce, "Te'âlîk 'alâ Kitâbi Bârî Ermeniyâs eyu'l-İbâre li'l Fârâbî", *Te'âlîk İbn Bâcce 'alâ mantıki'l-Fârâbî*, thk. Macit Fahrî (Beyrut: Dâru'l-Meşriq, 1994), 173.

³⁹ Muhammet Nasih Ece, *İbn Rüşd'ün Önergeler Mantığı ve Aristoteles Temelleri* (Konya: Çizgi Yayınevi, 2018), 170-171.

⁴⁰ Maimonides, "Maqâle fi şînâ'ati'l-mantık", 65-66.

Fârâbî anlayışının sürdürüldüğünü göstermektedir.⁴¹ Bu yaklaşıma göre tümelde olan hüküm tikel de bağlamaktadır. Bu sebepten ötürü tümel olumlu ile tikel olumlu ve tümel olumsuz ile tikel olumsuz arasında bir karşıtlık görülmemiştir. Tümellerin doğruluğu tikellerin de doğruluğunu zorunlu kılmaktadır. Örneğin “*Bütün insanlar canlıdır*” önermesi, “*Bazı insanlar canlıdır*” önermesini zorunlu kılmaktadır. Ancak olumlu veya olumsuz tümellerin yanlış olması tikellerin de yanlış olmasını gerektirmemektedir. Örneğin “*Bütün insanlar yazardır*” önermesi yanlış iken, “*Bazı insanlar yazardır*” önermesi doğrudur. Bu nedenle altıklık ilişkisinde tümellerin yanlışlığı, önermeler arasında bir karşı-olum durumunu meydana getirmektedir. Görüldüğü üzere Maimonides, bu görüşü dikkate almamış, eski yaklaşımı sürdürmeyi tercih etmiştir. Bu nedenle onun karşı-olum yaklaşımında tam bir karenin ortaya çıktığını söyleyemeyiz.

6. Önermelerin Döndürmesi

Önermelerin döndürülmesinde Maimonides iki kavramdan bahseder: Önermenin aksedilmesi ve önermenin inkılabı. Herhangi bir önermenin konusu yüklem, yüklemi konu yapılır ve önerme doğruluk değerini kaybetmezse buna önermenin aksedilmesi denir. “*Hiçbir insan uçucu değildir*” önermesinin “*Hiçbir uçucu insan değildir*” şeklinde döndürülmesi böyledir. Döndürme durumunda eğer önerme doğruluk değerini yitirirse buna da önermenin inkılabı denir. Örneğin “*Bütün insanlar canlıdır*” önermesi tikel olumlu olarak değil de yine tümel olumlu olarak “*Bütün canlılar insandır*” şeklinde döndürülürse bu önerme doğruluğunu yitirir.⁴²

Maimonides, döndürmeye dair iki kavramdan bahsederken, örneğini düz döndürmenin sadece tümel olumsuzun tümel olumsuz olarak döndürülebilene çeşidinden seçer. Düz döndürmenin diğer üç belirli önerme tipine ve ters döndürmenin dört farklı önerme türüne ise hiç değinmez. Bu eksiklik, terimler esas alınarak yazılmış bir metnin buna benzer incelikleri ihmal etmesi şek-

⁴¹ Bu konu için bk. Saloua Chatti, “Logical Oppositions in Arabic Logic: Avicenna and Averroes”, *Around and Beyond the Square of Opposition* (Basel: A Product of Birkhauser, 2012); Ece, *İbn Rüşd’ün Önermeler Mantığı ve Aristoteles Temelleri*, 207-213.

⁴² Maimonides, “*Maḳāle fi şınâ’ati’l-mantıḳ*”, 67.

linde düşünülebilir. Ancak diğer türlere değinmemek, döndürme meselesinin anlaşılmasını pek mümkün kılmamaktadır.

Bu konuda dikkat çekilecek bir diğer husus ise önermenin inkılabı denilen döndürme türüdür. Burada önermenin doğruluk değerini yitirmesinden bahsedilir. Eğer döndürme durumunda önerme doğruluk değerini yitirirse zaten döndürme gerçekleşmemiş olur. Bu nedenle verilen tümel olumlunun tümel olumlu olarak döndürülmesi yanlış sonuçlandığı için bunun bir değeri kalmamaktadır. Dolayısıyla döndürme imkânsız hale gelmektedir. Arapça yazılan mantık metinlerinde düz döndürme türlerinden tümel olumlunun kendisine döndürülmediği, tikeline döndürüldüğü bilinmektedir. Maimonides'in nicelik korunmadığı için bu türden bir döndürmeyi kabul etmemiş olması muhtemeldir. Ancak nitelikte birlikte niceliğin de korunması durumunda önermenin doğruluğunu yitirdiğini de görmektedir. Bu nedenle ileri sürdüğü inkılap denilen döndürme türünü kabul etmiş olması düşünülebilir. Arapça mantık metinlerinde bu sorun, tümelin tikele döndürülmesi şeklinde çözülmeye çalışılmıştır. Ancak döndürmede nitelik korunup nicelik değişimi söz konusu olduğu için tam karşılıklı bir döndürme meydana gelmemektedir. Dolayısıyla sorun devam etmektedir. Latince yazılan mantık metinlerinde bu sorunun döndürmenin basit, ilintisel ve ters şeklinde bir ayrıma tabi tutularak çözülmeye çalışıldığını görmekteyiz. Buna göre, tümel olumlu önerme basit olarak döndürülemez, tikeline döndürülmesi durumunda ise bu bir ilintisel döndürme şeklinde olacaktır.⁴³

E. Kıyas

Maimonides kıyası şu şekilde tanımlamaktadır: “Eğer iki önerme herhangi bir hususta ortaklığa sahip olup, ikisinden başka bir önerme ortaya çıkarsa, o takdirde bu iki önermenin bileşimine kıyas denir”. Bileşimdeki ilk iki önermeye öncül/mukaddime, her iki öncülün birleşmesinden gereken öneremeye de sonuç veya redif denir. Örneğin,

Bütün insanlar canlıdır

Bütün canlılar duyarlıdır

⁴³ Bu konu hakkında bk. Alexander Broadie, *Introduction to Medieval Logic* (New York: Oxford University Press, 1993), 157, 159-160.

*Bütün insanlar duyarlıdır.*⁴⁴

Kıyasta yer alan terimleri açıklamaya çalışan Maimonides'e göre, kıyasta üç terim ve üç öncül bulunur. Orta terim, iki öncülü birbirine bağlayan terimdir. Eğer iki öncül arasında orta terim bulunmazsa kıyas meydana gelmez ve böylesi bir bileşimden de sonuç çıkmaz. Orta terim dışında büyük ve küçük olmak üzere iki terim daha bulunur. Bunların büyüklüğü ve küçüklüğü kapsam durumlarına göre belirlenir. Bunlara bağlı olarak büyük terimin içinde bulunduğu öncüle büyük öncül, küçük terimin bulunduğu öncüle de küçük öncül denir. Her iki öncülde orta terim tekrarlanır. Sonuç önermesi ise her iki öncülden çıkan ve orta terimin yer almadığı önermedir. Verilen kıyas örneğinde "canlı" orta terim, "duyarlı" büyük terim ve "insan" küçük terimdir. Bunların geçtiği öncüllere de büyük ve küçük öncül denir.⁴⁵

Öncüllerin ortaklığı, orta terim vasıtasıyla sağlanmakta ve bu da üç türlü gerçekleşmektedir. Orta terim, ya öncüllerden birinde konu diğerinde yüklem ya her iki öncülde konu ya da her iki öncülde yüklem olur. Bu duruma göre kıyasın üç şekli oluşmaktadır. Birinci şekilde orta terim, konu ve yüklem olarak gelir:

Bütün canlılar duyarlıdır

Bütün insanlar canlıdır.

Maimonides, birinci şekilde orta terimin geliş sıralamasını, birinde konu diğerinde yüklem olarak bulunduğunu söylemektedir. Böyle bir ifade biçimi, üzerinde çokça tartışılacak dördüncü şekli de içine almaktadır. Çünkü orta terimin hangi öncülde konu, hangi öncülde yüklem olacağı belirtilmemektedir. Bu da dördüncü şekli içine alacak tarzda bir yaklaşımı mümkün kılmaktadır. Ancak bu söylediklerimizden onun dördüncü şekli kesin olarak kabul ettiği çıkmaz.

İkinci şekilde orta terim, her iki öncülde de yüklem olarak bulunur:

Bütün insanlar canlıdır

Hiçbir uçucu canlı değildir.

⁴⁴ Maimonides, "Maḳāle fī şınâ'atī'l-manṭıḳ", 67.

⁴⁵ Maimonides, "Maḳāle fī şınâ'atī'l-manṭıḳ", 67-68.

Üçüncü şekil ise orta terimin her iki öncülde konu olarak gelmesi şeklinde oluşur.

Bazı canlılar duyarlıdır

*Bazı canlılar beyazdır.*⁴⁶

Maimonides'in mantık anlayışının kaynakları arasında Aristoteles ve Fârâbî gibi filozoflar, dördüncü şekilden bahsetmeden sadece üç şekil kabul etmişlerdir. Birer Aristotelesçi olan çağdaşları İbn Bâcce ve İbn Rüşd gibi filozoflar ise dördüncü şeklin varlığını kabul edip tartışırlar, ancak her ikisi de bu şeklin doğal olmadığını ileri sürmektedirler. Görüldüğü üzere Maimonides, dördüncü şekilden hiç bahsetmeyerek söz konusu önceki filozofların tutumunu benimsemektedir.⁴⁷ Okumaları arasında önem verdiği ve güvendiği İbn Bâcce'nin bu konudaki yaklaşımı hakkında bilgi sahibi olması muhtemeldir. Kedisinin terimler üzerinden bir özet oluşturması ve ayrıca güvendiği kaynakların bu hususa değinmemiş olmaları, Maimonides'in tavrında etkili olmuş olabilir.

Kıyasın modlarına da değinen Maimonides'e göre, her bir şekilden otuz altı mod bulunmaktadır. Üç şekilden otuz altı mod, toplamda yüz sekiz mod yapmaktadır. Bunların hepsi geçerli değildir. Birinci şekilden dört, ikinci şekilden dört ve üçüncü şekilden altı mod geçerlidir.⁴⁸

Kıyasa dair buraya kadar anlatılanlar basit/yüklemlî kıyaslar sınıfına dâhildir. Maimonides bundan sonra kıyasın başka sınıflarının da olduğunu söyleyerek onları kısaca ele almaktadır. Bunlar şartlı, hulfî, tümevarım, analogi ve fikhî kıyaslardır.

⁴⁶ Maimonides, "Maḳāle fî şınâ'ati'l-mantıḳ", 68.

⁴⁷ Fârâbî, "Kitâbü'l-Kıyâs", *el-Mantıḳ 'inde'l-Fârâbî II*, nşr., Refik el-Acem (Beyrut: Daru'l-Meşriḳ, 1986), 21; İbn Bâcce, "Te'âlik 'alâ kitâbî'l-kıyâs ve't-tahlîl li'l-Fârâbî", *Te'âlik İbn Bâcce 'alâ mantıḳi'l-Fârâbî*, thk. Macit Fahrî (Beyrut: Dâru'l-Meşriḳ, 1994), 184-186; İbn Rüşd, *Telḫişi mantıḳu Aristû kitâbu'l-kıyâs*, thk. Gerard Gihamy (Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Lübânî, 1992), 172-173.

⁴⁸ Maimonides, "Maḳāle fî şınâ'ati'l-mantıḳ", 69.

Önermeler bahsinde hiçbir şekilde şartlı önermelere değinmeyen Maimonides, kıyas kısmında şartlı önermelerin ve onlardan oluşan şartlı kıyasların bitişik ve ayrık kısımlarını izah etmeye çalışır. Bitişik kıyasa örnek olarak;

Eğer güneş doğarsa gündüz olur

Ama güneş doğmuştur

O halde vakit gündüzdür.

Ayrık kıyas da şu şekilde olur.

Bu sayı ya tektir ya çifttir

Bu sayı tektir

O halde bu sayı çift değildir.

Maimonides, şartlı kıyaslardan beş modun geçerli olduğunu, bunlardan iki modun bitişik şartlılardan, üç modun ise ayrık şartlılardan olduğunu belirtir.⁴⁹ Bitişik şartlılardan ön-bileşeni onaylama ve art-bileşeni onaylamama şeklindeki modlar doğru sonuçlar verir. Bunlar modus ponens ve modus tollens diye de bilinen geçerli modlardır. Maimonides, ayrıklar için üç modun doğru sonuç verdiğini söylese de bu isabetli değildir. Çünkü ayrık kıyasların her dört modu da geçerli sonuçlar verebilmektedir. Dikkat edilirse Maimonides, şartlı önermelere değinmemesine rağmen kıyaslar konusunda bitişik ve ayrık şartlı kıyaslardan bahsetti. Önermelerde değil de kıyaslarda şartlıları incelemesi, Fârâbî'nin bu konudaki yaklaşımından kaynaklandığını söyleyebiliriz. Çünkü Fârâbî de aynı şekilde şartlı önermelere değinmemektedir. Bu tutumunu, Aristoteles'in bu konu hakkında hiçbir şey yazmamasına bağlayabiliriz. Ancak kıyaslara gelince Aristoteles'ten ayrılıp bu konuda şartlıların bitişik ve ayrık türlerini örneklerle açıklamaya çalışmaktadır.⁵⁰

Maimonides'e göre eğer herhangi bir önerme doğrulanmak istenirse, yüklemli kıyaslardan bir kıyas oluşturularak doğruluğu bilinmek istenen önermeyi sonuç olarak getirmesi gerekir. Buna "doğru yüklemli kıyas" denir.

⁴⁹ Maimonides, "Maḳāle fî şinâ'ati'l-mantık", 69.

⁵⁰ Fârâbî, "Kitâbu'l-Kiyâsı's-Sağır", *Fârâbî'nin Bazı Mantık Eserleri*, thk ve çev. Mübahat Türker-Küyel (Ankara: AKDITYK, 1990), 105-107.

Bir önerme başka bir yolla, yani doğruluğu bilinmek istenen önermenin çelişği farz edilerek ve bu çelişik önerme çürütülerek de ispatlanabilir. Doğru olan önermenin çelişği çürütülünce kendisi doğrulanmış olmaktadır. İşte bu ispatlama yöntemine hulfî kıyas denir.⁵¹

Maimonides, genel akıl yürütmeler türünden kabul edilmesine rağmen tümevarım ve analogiyi/benzetmeyi de kıyas çeşitlerinden sayar. Doğru olmayan bu yaklaşım, onun tarafından kıyasın akıl yürütmeye özdeş görülmesinden kaynaklanmaktadır. Buna göre tümevarım kıyası/istikra, tikelleri incelenmiş olan bir önemenin tümevarımla bazı tikellerinin de doğru sayılmasıdır. Örneğin bir kişi, göğün altında bulunan bütün maddelerin çoğunluğu hakkında tümevarımsal olarak onların yapılmış olduğuna hükmeder ve bu hükmünü genele intikal ettirirse, yani göğün yapılmış olduğuna hükmederse bu tümevarım olur.

Cisim; kasa, leğen ve sandalyedir

Kasa, leğen, sandalye ve bunlara benzeyenler yapılmıştır

Gök, cisimler toplamındandır

O halde gök de yapılmıştır.

Benzetme kıyası ise herhangi bir hususta, benzeyen iki şeyden dolayı birinde geçen bir hususun diğeri için doğru sayılması veya uygulanmasıdır. Örneğin “Gök yapılmış mıdır?” sorusuna karşı, “Evet yapılmıştır” diye cevaplanır ve şu şekilde bir akıl yürütme oluşturulursa bu benzetme kıyası olur.

Gök cisimdir, duvar cisimdir

Duvar yapılmıştır

O halde gök de yapılmıştır.⁵²

Maimonides, kıyasın bu çeşitleri dışında başka çeşitlerinin de olduğundan bahseder, ancak buna sadece “fıkıh kıyası”nı örnek vermektedir.⁵³ Konuyu işleme tarzından dolayı burada ayrıntıya girmemektedir.

⁵¹ Maimonides, “Maḳāle fî şınâ’ati’l-mantık”, 70.

⁵² Maimonides, “Maḳāle fî şınâ’ati’l-mantık”, 70.

⁵³ Maimonides, “Maḳāle fî şınâ’ati’l-mantık”, 71.

Maimonides kıyaslar konusunda öncelikle kıyasın tanımını, terimlerini, öncüllerini, üç şekil ve bunların modlarını yüklemli kıyas üzerinden izah etmeye çalışır. Ardından kıyasın başka sınıflarından bahsederek bunların içinde şartlı, hulfî, tümevarım, analogi ve fikhî kıyasları ele alır. Burada özellikle yüklemli kıyasın dışında dediği türlerin sayımı dikkat çekicidir. Değinenlerden şartlı, hulfî ve fikhî kıyaslar ile tümevarım ve analogi akıl yürütmeleri aynı kategoride ele alınmaktadır. Mantık biliminin geldiği nokta itibariyle akıl yürütme biçimlerinin kıyas akıl yürütme türünden sayılması isabetli görünmektedir. Bunu kıyasın kapsamının geniş tutulmasına bağlayabiliriz. Ancak sayılanların sınırlanması ve sayılanların birbiriyle ilişkilendirilmesi itibariyle, bu meselelerin çok da sorgulanmadan Fârâbî'nin *Kitâbu'l-Kıyâsı's-Sağîr*'in özet olarak aktarılmasından kaynakladığını düşünmekteyiz.⁵⁴ Bu çerçevede Maimonides'in kıyaslar konusunda ele aldığı problemlerin ve bu konularda dile getirdiği görüşlerin *Kitâbu'l-Kıyâsı's-Sağîr*'in özeti görünümünde⁵⁵ olduğunu belirtmemiz gerekir.

F. Beş Sanat ve Öncülleri

Beş sanattan önce onların idrak düzeylerini şekillendiren dört öncülü ele alan Maimonides, bu öncülleri "herhangi bir delile ihtiyaç duymayan önermeler" olarak niteler.

a. Duyusallar/Mahsusât: Duyular aracılığıyla bir şeyin renginin siyah, tadının ekşi ve sıcak olduğunun bilinmesidir.

b. İlk Düşünülürler/Ma'kûlât: Bütünün parçadan daha büyük, ikinin çift sayı olduğu, bir şeye eşit olan şeylerin birbirine de eşit olduğu gibi doğuştan ve kendiliğinden idrak edilen bilgileri kapsamaktadır. Birinci düşünülürlerle birlikte ikinci düşünülürler diye bir ifade daha kullanan Maimonides geometrik teoremleri, astronomik hesapları ve tecrübeyle/deneyimle bilinenleri bu kapsamda değerlendirmektedir. Mahmudiye otunun ishal, meşe mazısının kabızlık yaptığının bilinmesi böyledir. Ona göre ikinci düşünülürler, birinciye bağlı olarak bilindiği için bu ismi gerektirmektedir.

⁵⁴ Bu konuda karşılaştırma yapmak için bk. Fârâbî, "Kitâbu'l-Kıyâsı's-Sağîr", 101-119.

⁵⁵ Kesin bir iddianın sorumluluğundan kaçınmak için "özetidir" yerine "özeti görünümündedir" ifadesini kullanmayı uygun gördük.

c. Yaygınlar/Meşhurât: İnsanın ayıp yerlerini göstermesinin çirkin, iyiliğin üstün olduğunun halk tarafından yaygınca bilinen bilgileri içermektedir.

d. Kabul Edilmişler/Makbulât: Kabul edilmiş bir kişiden veya rıza görmüş bir topluluktan alınan ve kabul edilen bilgilerdir. Maimonides, bunun için "başka bir nedenle değil, sadece kabul edilmişlik" kaydını ileri sürmektedir. Çünkü kabul edilmiş kişilerin veya bir topluluğun sözü duyusallardan, ilk düşünülürlerden veya yaygın olan bilgilerden de olabilir.⁵⁶ Ama burada söz konusu sebeplerden değil, sadece kabul edilmişlik yönüyle alınan bir bilgidir.

Maimonides'e göre duyusallar, insan türü içinden duyuları sağlam olanlarda herhangi bir farklılık söz konusu olmadığı için, kesin bilgiyi ifade eder. Yaygın olanlarda ayrılık ve aykırılık vardır. Çünkü bazı önermeler, bazı milletlerce yaygın bir kabule sahip olmayabilir. Bu nedenle kesin bilgilerden sayılmazlar. Bu durum kabul edilenler için de geçerlidir. Bazı kişilerce kabul edilen bilgiler başka kişilerce kabulden sayılmayabilir. O, birinci düşünülürlerle birlikte tecrübeyi de içinde barındıran ikinci düşünülürleri ve duyusalları kesin bilgiden saymaktadır.⁵⁷

Bu öncüllere bağlı, beş sanat olarak meşhur olmuş beş bilgi derecesi/seviyesi ortaya çıkmaktadır:

a. Burhan Sanatı: Birinci düşünülürler, geometrik teoremleri ve deneyimi içinde barındıran ikinci düşünülürler ve duyusalları barındıran kesin bilgi diye nitelendirilen öncüllere veya önermelere burhanî kıyas denilir. Bu türden kıyasların kullanımını ve şartlarını inceleyen sanata da burhan sanatı denir.

b. Cedel Sanatı: Öncüllerinden biri yaygın bilgiyi içeriyorsa buna cedelî kıyas ve bu kıyasların kullanımıyla ilgili sanata da cedelî sanat denir.

c. Hitabet Sanatı: Öncülleri veya öncüllerinden biri kabul edilmiş önermelerden seçilmiş kıyasa hitabî kıyas ve bununla ilgilen sanata da hitabet sanatı denir.

⁵⁶ Maimonides, "Makâle fî şınâ'ati'l-mantık", 71.

⁵⁷ Maimonides, "Makâle fî şınâ'ati'l-mantık", 71-72.

d. Sofistlerin Sanatı: Eğer kıyasın öncüllerinden biri karıştırma ve aldatmadan oluşuyorsa buna sofistlik kıyas ve bunu konu edinen sanata da sofistlerin sanatı denir.

e. Şiir Sanatı: Bazı şeyler benzetme ve andırma yoluyla güzelleştirilebilirler. İşte andırma ve benzetmeyle yapılan bu türden kıyaslara şiir kıyası ve bunun öğretilimiyle ilgilenen sanata da şiir sanatı denir.⁵⁸

Maimonides beş sanatın bazı türlerinin tündengelim, tümevarım ve analogi olarak bilinen akıl yürütme çeşitleriyle olan ilişkilerine de değinmektedir. Buna göre burhan sanatı, genellikle tündengelimsel olmakla birlikte, bazı durumlarda tümevarımı da kullanır. Cedeli kıyas, mutlak tümevarımı kullanır. Hitabet sanatı ise analogik olarak çalışır.⁵⁹

Öncüllere ve beş sanata dair konuyu bitirmeden önce bazı hususlara dikkat çekmemizde fayda vardır. Öncelikle burada zikredilen öncüller ve onların açıklamaları, daha önce değindiğimiz birçok konuda olduğu gibi Fârâbî'den alınmış görünmektedir. Maimonides, doğrudan dört öncüle değinir. Ancak ilk düşünülürlerden sonra geometrik teoremleri ve deneyimleri içine alan ikinci düşünülürler dediği iki öncülden daha bahseder. Beş sanatı ele alırken sofistlik sanatını var eden aldatmaca öncül türünden ve şiir sanatına değinirken andırma ve benzetme öncül türlerinden de bahseder. Bu durumda doğrudan saydıklarına dört öncül daha eklemiştir. Bu çözümlememizden hareketle onun nazarında dördü doğrudan, dördü dolaylı olmak üzere sekiz tür öncülün bulunduğunu söyleyebiliriz. Bunlar; ilk düşünülürler, geometrik teoremler, duyusallar, deneyimler, yaygınlar, kabul edilenler, aldatmacalar ve benzetmelerdir. Bir diğer husus ise Maimonides'in beş sanatı tamamen mantıksal boyutuyla düşünmesidir. Örneğin hitabet ve şiirin edebî boyutları olmasına rağmen ve klasik metinlerde bunlara çokça değinilmesine rağmen Maimonides meselenin bu boyutuna hiç girmemektedir.

Sonuç

Maimonides'in *Makâle fî şınâ'ati'l-mantık*'ında sunmaya çalıştığı mantık, formel olarak, kendisinden önce İslam mantık geleneğinin özetini oluşturma-

⁵⁸ Maimonides, "Makâle fî şınâ'ati'l-mantık", 72-73.

⁵⁹ Maimonides, "Makâle fî şınâ'ati'l-mantık", 73.

sı, bu özeti terimler aracılığıyla yapmaya çalışması bakımından ansiklopedik bir tarz sunması ve döneme uygun metafiziksel bazı konuları ihtiva etmesi bakımından dikkate değerdir. Burada Maimonides'in ele aldığı mantık kavramlarını, onun ansiklopedik tutumunu dikkate alarak konunun bütünlüğünü ve devamlılığını esas alarak yeni bir formda sunmaya çalıştık. Bu sunum, bazen mantık bilimi açısından salt bir çözümleme bazen de onun kaynakları olarak düşündüğümüz filozoflarla karşılaştırma veya o kaynaklara dikkat çekme şeklinde bir hususiyetle gerçekleşmiştir.

Bahsettiğimiz yeni formun temel başlıkları; mantık felsefesi, mantığa hazırlık problemleri, kavram teorisi, önermeler, kıyas ve beş sanat olmuştur. Onun anlayışında mantığın neliği, mantığın felsefe ve bilimlerle ilişkisi gibi problemler, mantık felsefesi şeklinde ifadelendirdiğimiz çerçevede serimlenmiştir. Maimonides'in mantığa yüklediği anlamlar ve onu felsefe veya tüm bilimler için bir yöntem bilim olarak düşünmesi, onu genel olarak Aristotelesçi ve Fârâbîci bir çerçevede konumlandırmamızı haklı kılmaktadır.

Mantığa hazırlık olarak ifade ettiğimiz bağlamda daha önce Fârâbî tarafından ele alınan ve İbn Bâcce tarafından sürdürülen beş fasıl konuları yer almaktadır. Maimonides'te bunun karşılığını ilişkisel kavramlar olarak ifade ettik. Maimonides'in bu konudaki tutumu, bilfiil-bilkuvve ile zıtları alması, teknik terimler gibi bazı konuları da almaması bakımından öncekilerden farklılık arz etmektedir. Mantığa hazırlık bağlamında ele aldığımız diğer konu ise nedensellik problemidir ve bu Maimonides'e hasır. Bir mantık kitabında böylesi metafiziksel bir problemin neden ele alındığının onun nezdinde gerekçelerini mümkün çıkarımlarla oluşturmaya çalıştık.

Kavramlar teorisinde beş tümel, kategoriler ve beş tümele bağlı olarak gerçekleştiği için tanım ve betime yer verildi. Bu kısımda Maimonides'in beş tümelleri tanımlama biçimi kısa ve farklılık arz etmektedir. Önermelere dair kısımda önermenin niteliği, niceliği, dilsel parçalarına göre çeşitleri, modalitesi, karşı-olum durumları ve döndürmeleri gibi konulara yer verildi. Burada niceliğe göre önermelerin çok açık bir biçimde tasnif edilmesi ve izah biçimi kayda değerdir. Gerek tanım ve tasnifinde gerek çözümlemelerinde Maimonides'in modaliteler konusundaki görüşleri, Aristoteles'ten kendi zamanına kadar İslam filozoflarından etkilerle derleyici ve karar kılıcı bir zemine otur-

muştur. Karşı-olum konusunda ise altıklardan bahsetmeyerek İbn Sinâ öncesi tutumu sürdürmesi bakımından dikkate değerdir. Kıyaslar konusunda Maimonides'in Aristoteles'in bıraktığı yerden sonraki zamanların bazı katkılarını görmezden geldiği görülmektedir. Kıyasın dördüncü şekline hiç değinmemesi ve tümevarım ile analogiyi kıyas türünden sayması, kıyaslar konusunda bahse değer başka konulardır. Bu çerçevede ele alınan konuların sayısal sınırlılığı ve bunları ele alış biçiminin önemli oranda Fârâbî'nin *Kitâbu'l-Kıyâsı's-Sağir* adlı kitabının özeti görünümünde olduğunu ayrıca belirtmemiz gerekir.

Beş sanata yer verdiğimiz kısımda ise onun öncül anlayışına ve buna bağlı olarak oluşan beş sanat türlerine ve açıklamalarına yer verdik. Bu çerçevede onun anlatımında dolaylı olarak; ilk düşünülürler, geometrik teoremler, duyusallar, deneyimler, yaygınlar, kabul edilenler, aldatmacalar ve benzetmeler şeklinde sekiz öncül tespit ettik. Bunlara bağlı olarak da beş sanat oluşmaktadır. Onun beş sanatı tamamen mantıksal bir düzlemde ele alması da bu konuda Aristoteles'in belirlenimleriyle uyumlu gerçekleşmiştir.

Kaynakça

- Akdağ, Özcan. "Fârâbî'nin İbn Meymûn'a Etkisi: Metin Karşılaştırma". *Bilimname* XLIII (2020): 365-379.
- Özcan, Akdağ-Osman, Bayder. "Din-Felsefe Uzlaştırması: İslâm Felsefesinin İbn Meymûn'a (Maimonides) Etkisi Üzerine". *Journal of Islamic Research*. (182-191), 2019.
- Aristoteles. *Fizik*. Çev. Saffet Babür. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012.
- Aristoteles. *Kategoriler*. Çev. Saffet Babür. Ankara: İmge Kitabevi, 2014.
- Aristoteles. *Metafizik*. Çev. Ahmet Arslan. İstanbul: Sosyal Yayınları, 1996.
- Arkan, Atilla. *İbn Meymûn Felsefesinde Tanrı*. İstanbul: Değişim Yayınları, 2007.
- Broadie, Alexander. *Introduction to Medieval Logic*. New York: Oxford University Press, 1993.
- Chatti, Saloua. "Logical Oppositions in Arabic Logic: Avicenna and Averroes", *Around and Beyond the Square of Opposition*. Ed. Jean-Yves Béziau. 21-40. Basel: A Product of Birkhauser, 2012.

- Çağrııcı, Mustafa. "İbn Meymûn". *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. 20/194-199. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Ece, Muhammet Nasih. "Fârâbî'de Mantık Bilimine İlişkin Bazı Temel Meseleler", *Bilimname XXXVII* (2019/1). 629-660.
- Ece, Muhammet Nasih. *İbn Bâcce Mantığı ve Fârâbî Bağlantıları*. Konya: Çizgi Kitapevi, 2018.
- Ece, Muhammet Nasih. *İbn Rüşd'ün Önergeler Mantığı ve Aristoteles Temelleri*. Konya: Çizgi Yayınevi, 2018.
- Efros, Israel. *Maimonides' Treatise on Logic*. New York: Proceedings of the American Academy for Jewish Research, 1938.
- Fârâbî. "el-Fuşûlü'-hamse". *Mantığa Giriş Risaleleri*. Çev. Yaşar Aydın. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018.
- Fârâbî. "et-Tavtîa evî'r-risâletü'l-leti şaddere biha'l-mantık". *Mantığa Giriş Risâleleri*. Çev. Yaşar Aydın. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018.
- Fârâbî. "İhşâ'ü'l-'ulûm". *Mantığa Giriş Risâleleri*. Çev. Yaşar Aydın. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018.
- Fârâbî. *Kitâbü'l-'İbâre*. Nşr. Mübahat Türkel-Küyel. Ankara: AKM Yayını, 1990.
- Fârâbî. "Kitâbü'l-Kıyâs". *el-Mantık 'inde'l-Fârâbî II*. Nşr. Refik el-Acem. Beyrut: Daru'l-Meşriq, 1986.
- Fârâbî. "Kitâbü'l-Kıyâsı's-Sağır". *Fârâbî'nin Bazı Mantık Eserleri*. Thk ve Çev. Mübahat Türker-Küyel. Ankara: AKDITYK, 1990.
- İbn Bâcce. "Te'âlik 'alâ Kitâbi Bârî Ermeniyâs eyu'l-İbâre li'l Fârâbî". *Te'âlik İbn Bâcce 'alâ mantıki'l-Fârâbî*. Thk. Macit Fahrî. Beyrut: Dâru'l-Meşriq, 1994.
- İbn Bâcce. "Te'âlik 'alâ kitâbî'l-kıyâs ve't-tahlîl li'l-Fârâbî". *Te'âlik İbn Bâcce 'alâ mantıki'l-Fârâbî*. Thk. Macit Fahrî. Beyrut: Dâru'l-Meşriq, 1994.
- İbn Bâcce. "Te'âlik 'alâ fuşûlî'l-ğhamse li'l-Fârâbî". *Te'âlik İbn Bâcce 'alâ mantıki'l-Fârâbî*. Thk. Macit Fahrî. Beyrut: Dâru'l-Meşriq, 1994.

- İbn Rüşd. *Telhişu mantıku Aristû kitâbu'l-kıyâs*. Thk. Gerard Gihamy. Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Lübnânî. 1992.
- İbn Sînâ. *İşaretler ve Tembihler*. Çev. Ali Durusoy-Muhittin Macit-Ekrem Demirli. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2005.
- Maimonides. *Delâletü'l-hâ'irîn*. Çev. Osman Bayder-Özcan Akdağ. Kayseri: Kimlik Yayınevi, 2019.
- Maimonides. "Mağâle fî şinâ'ati'l-mantık". *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi III*. Çev. Mübahat Türker. İstanbul: Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1960.
- Meral, Yasin. *Yahudi Düşüncesinde İslam Algısı & İbn Meymun (Maimonides) Örneği*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- Rescher, Nicholas. *İslam Mantık Tarihi*. Çev. Ahmet Kayacık. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018.